

ΕΛΕΝΗ ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ
ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ:
L'IDÉOLOGIE POLITIQUE DE L'EMPIRE BYZANTIN
Από τις Εκδόσεις PRESSES UNIVERSITAIRES DE FRANCE, Παρίσι 1975
ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: **Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας**
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Τούλα Δρακοπούλου
ΘΕΩΡΗΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Άννα Μαράντη
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Βασιλική Παχουμίου, Ραλλού Ρουχοτά
ΕΞΩΦΥΛΛΟ: Χρυσούλα Μπουκουβάλα
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Άγγελος Ελεύθερος & ΣΙΑ Ο.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: Κωνσταντίνα Παναγιώτου & ΣΙΑ Ο.Ε.

© Presses Universitaires de France, 1975
© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε., Αθήνα 1988

Πρώτη έκδοση: Μάρτιος 1997
Δεύτερη έκδοση: Ιανουάριος 2007
Έβδομη ανατύπωση: Απρίλιος 2013

ISBN 978-960-702-071-0

*Τυπώθηκε σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών, προερχόμενο αποκλειστικά
και μόνο από δάση που καλλιεργούνται για την παραγωγή χαρτιού.*

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής αδείας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, διανομή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση, παρουσίαση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.
Έδρα: Τατοΐου 121
144 52 Μεταμόρφωση
Βιβλιοπωλείο: Μαυρομιχάλη 1
106 79 Αθήνα
Τηλ.: 2102804800
Telefax: 2102819550
www.psichogios.gr
e-mail: info@psichogios.gr

PSICHOGIOS PUBLICATIONS S.A.
Head office: 121, Tatoiou Str.
144 52 Metamorfossi, Greece
Bookstore: 1, Mavromichali Str.
106 79 Athens, Greece
Tel.: 2102804800
Telefax: 2102819550
www.psichogios.gr
e-mail: info@psichogios.gr

ΕΛΕΝΗ ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ
ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Μετάφραση:
ΤΟΥΛΑ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Στη μνήμη του Πατέρα VITALIEN LAURENT

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	13
1. Η ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ	
1. Η καταγωγή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Θρύλος και ιστορία	17
2. Η γέννηση των βυζαντινών ιδεολογιών. Εξάρσεις και αντιθέσεις	23
3. Τα οικουμενικά όνειρα: Οι προσπάθειες του Ιουστινιανού Α΄ και του Ηρακλείου	28
2. Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ	
1. Το βάρος της πραγματικότητας: Η Εικονομαχία	35
2. Ο βυζαντινός εθνικισμός	41
3. Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΣ	
1. Η Pax Byzantina	49
2. Το σύμπλεγμα ανωτερότητας: Μια μεταμόρφωση του ιμπεριαλισμού	60
4. Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ	
1. Η γέννηση του ελληνοβυζαντινού πατριωτισμού	74
2. Η πώλωση της Κωνσταντινούπολης	79
3. Ο αριστοκρατικός πατριωτισμός	83

5. ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΝΕΩΝ ΑΕΙΩΝ	
1. Η Δυτική πρόκληση και το αντιλατινικό αίσθημα	92
2. Επαρχιακός πατριωτισμός και αντικωνσταντινουπολίτικη συμπεριφορά	107
6. Ο ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ	
1. Ο «ιερός βυζαντινός πόλεμος»: Το πάθος για την Ορθοδοξία και την Κωνσταντινούπολη	125
2. Το εθνικό ανικανοποίητο και η δύναμη της παράδοσης. Η γέννηση της Μεγάλης Ιδέας	130
7. Η ΕΘΝΙΚΗ ΟΥΤΟΠΙΑ	
1. Η βυζαντινή αντεκδίκηση και ο ουτοπικός πατριωτισμός	140
2. Η πνευματική ουτοπία, η μοιρολατρική εσχατολογία και η πίστη στην Ορθοδοξία	145
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΠΡΟΣ ΕΡΕΥΝΑ	
Οι βασικές αρχές της πολιτικής σκέψης στο Βυζάντιο	
1. «Τάξις» και «Οικονομία» και οι σχέσεις τους με την κοσμική και πνευματική εξουσία	155
2. «Τάξις» και «Οικονομία»: Θεμέλια της βυζαντινής κοινωνίας	160
3. «Τάξις» και «Οικονομία» και η τέχνη διακυβέρνησης	168
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	175
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ	200
ΣΥΝΟΠΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	205

*...Ταξίδεψα στις θάλασσες και ήρθα
στην άγια πόλη του Βυζαντίου
...Σε χρυσαφένιο κλώνο κάθισα
να τραγουδήσω
στους άρχοντες και στις αρχόντισσες
του Βυζαντίου
Τα περασμένα, τα τωρινά και τα μελλούμενα.*

ΟΥΙΛΙΑΜ ΓΕΪΤΣ
«Ταξιδεύοντας στο Βυζάντιο» (1927)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η μελέτη της πολιτικής ιδεολογίας του Βυζαντίου, δηλαδή της χριστιανικής Αυτοκρατορίας της Ρωμαϊκής Ανατολής, κατέχει εξέχουσα θέση ανάμεσα στα προβλήματα που κυριαρχούν σήμερα στις βυζαντινές σπουδές. Κατά τα τελευταία χρόνια, παρουσιάστηκαν σημαντικές και αξιόλογες εργασίες, που οφείλονται κυρίως σε Γερμανούς και Αγγλοσάξονες επιστήμονες. Οι εργασίες αυτές είναι κυρίως αφιερωμένες στη μελέτη της ιδέας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (ιδιαίτερα ζωντανής στο Βυζάντιο ιδίως κατά τον δέκατο τέταρτο και τον δέκατο πέμπτο αιώνα), στις σχέσεις της με την ελληνιστική ιδέα της βασιλείας, καθώς και στη μελέτη, εννοείται, των προεκτάσεών της ως προς τη χριστιανική αντίληψη για την εξουσία. Έτσι, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το πρόβλημα που έχει αναλυθεί εκτενέστερα είναι το ιδεολογικό υπόβαθρο της οικουμενικότητας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας¹. Ωστόσο, δεν έχουν μελετηθεί ακόμα, όσο χρειάζεται, οι συνέπειες αυτής της θεμελιακής αρχής της πολιτικής σκέψης στην κοινωνία και τη ζωή των Βυζαντινών.

Οι Σημειώσεις παρατίθενται στο τέλος του βιβλίου.

Η παρούσα εργασία δεν επιδιώκει καθόλου να καλύψει αυτό το κενό. Πολύ πιο περιορισμένα θα προσπαθήσω να εξετάσω μερικές πλευρές των βασικών ιδεολογικών προσανατολισμών, που κυριάρχησαν στις διάφορες περιόδους της χιλιόχρονης ιστορίας του Βυζαντίου, και να μελετήσω την επίδρασή τους στη νοοτροπία και την κοινή γνώμη. Τα προβλήματα με τα οποία θα ασχοληθώ, χωρίς ωστόσο να μπορώ να βρω ικανοποιητικές λύσεις, είναι: οι σχέσεις των πολιτών με το κράτος και την εξουσία, ο ρόλος τους και οι αντιδράσεις τους μπροστά στα προβλήματα τα λεγόμενα εθνικού ενδιαφέροντος ή, απλούστερα, δημόσια. Τα αποσπασματικά και διασκορπισμένα στοιχεία που τεκμηριώνουν την εργασία μου εμποδίζουν συχνά τη συγκέντρωση της προσοχής στη μελέτη προβλημάτων, το ενδιαφέρον των οποίων είναι εντούτοις φανερό. Αναφέρομαι, ανάμεσα σε άλλα, στο μηχανισμό της διαμόρφωσης της νοοτροπίας, στις μεταστροφές της κοινής γνώμης, στις αντιστάσεις τέλος των πνευματικών δομών μπροστά στις μεταβαλλόμενες πραγματικότητες. Τα προβλήματα αυτά δεν μπορούν να τεθούν και να αναλυθούν σωστά, χωρίς μια προηγούμενη εξέταση της σημασιολογικής εξέλιξης των όρων που χρησιμοποιούνται στις συγκεκριμένες περιπτώσεις. Η μελέτη μας λοιπόν θα είναι ελλιπής, λόγω του ότι δεν έχει ακόμα γίνει ούτε καν αναληφθεί αυτή η έρευνα.

Εξάλλου, η μελέτη των πολιτικών ιδεολογιών στο Βυζάντιο (χρησιμοποιώ σκόπιμα τον πληθυντικό, επειδή η ποικιλία των πολιτικών προσανατολισμών της Αυτοκρατορίας είναι δεδομένη) απαιτεί τη χρησιμοποίηση πηγών και κατηγοριών διαφορετικής φύσης. Είναι φανερό ότι οι πληροφορίες από πηγές που προορίζονται για ένα συγκεκριμένο κοινό επιτρέπουν να συλλάβουμε τις κοινωνικές, εθνικές και πνευματικές διαιρέσεις στις αντιδράσεις προσώπων διαφορετικής προέλευσης και κοινωνικής θέσης, τα οποία αναμείχθηκαν στις δημόσιες υποθέ-

σεις. Έτσι, οι αγιογραφικές πηγές — Βίοι Αγίων, Διηγήσεις Θαυμάτων, Προσευχές κτλ. — είναι ιδιαίτερα χρήσιμες για τη μελέτη των λαϊκών δοξασιών και των αντιδράσεων των επαρχιακών πληθυσμών. Αντιθέτως, οι επίσημες πηγές, κυρίως οι νόμοι και οι αυτοκρατορικές Νεαρές², είναι απαραίτητες για την εξέταση των κυβερνητικών ιδεολογικών προσανατολισμών, ενώ η επιστημονική φιλολογία — Λόγοι, Γράμματα κτλ. — προσφέρει πολύτιμες μαρτυρίες για τις θέσεις της βυζαντινής «ελίτ» και ιδιαίτερα των διανοούμενων της Κωνσταντινούπολης, που έχουν συχνά πολλές αποχρώσεις. Από την άλλη μεριά, η αυτοκρατορική εικονογραφία, όπως και η νομισματική³ και σε μικρότερο βαθμό η σιγίλογραφία, αποκαλύπτουν τα μυστικά της επίσημης προπαγάνδας, που είχε ιδιαίτερα καλλιεργηθεί στο Βυζάντιο. Ας προσθέσουμε, τέλος, ότι η μελέτη της στάσης της Εκκλησίας, κεφαλαιώδης για το θέμα μας, απαιτεί τη διερεύνηση εκκλησιαστικών πηγών και ότι οι Βυζαντινοί ιστορικοί είναι οι μόνοι που προσφέρουν το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λαμβάνουν χώρα οι ιδεολογικές εκδηλώσεις, για να καταλάβουμε ότι ο καταθλιπτικός όγκος των στοιχείων της τεκμηρίωσής μας την καθιστά σχεδόν δυσπρόσιτη.

Ωστόσο, τα κενά και οι ατέλειες της συγκεκριμένης εργασίας δεν οφείλονται μόνο στις δυσκολίες αυτού του έργου. Γι' αυτό είμαι βεβαία. Εντούτοις, θέλω να πιστεύω ότι η προσπάθειά μου, όσο ατελής και να είναι, θα ενθαρρύνει χωρίς αμφιβολία τις περαιτέρω έρευνες σ' έναν τομέα ενδιαφέροντα και μέχρι σήμερα ελάχιστα διερευνημένο. Ευχαριστώ το διευθυντή αυτής της συλλογής, τον καθηγητή R. Mousnier, που μου έδωσε την ευκαιρία να επιχειρήσω αυτή τη μελέτη. Θα ήθελα επίσης να αναφέρω ότι αυτή η εργασία τελείωσε στο Dumbarton Oaks, στο Κέντρο Βυζαντινών Σπουδών του Πανεπιστημίου του Harvard. Εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου στη διεύθυνσή

του, ιδιαίτερα στο διευθυντή του, M. W. Loerke, που έθεσε στη διάθεσή μου την εξαιρετική βιβλιοθήκη αυτού του κέντρου και μου επέτρεψε να δω τους ανεκτίμητους θησαυρούς της βυζαντινής του συλλογής. Εκφράζω τις φιλικές μου ευχαριστίες για τις παρατηρήσεις του στον καθηγητή R. Browning του Πανεπιστημίου του Λονδίνου, που είχε την καλοσύνη να διαβάσει τα χειρόγρατά μου. Τέλος, θα ήθελα να αναφέρω πόσο βοηθήθηκε αυτό το βιβλίο από τις συζητήσεις με τον Πατέρα F. Dvor-
nik, καθηγητή του Harvard και έναν από τους κυριότερους εμπνευστές των μελετών για την πολιτική ιδεολογία του χριστιανικού κόσμου.

Η ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ

1. Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ ΘΡΥΛΟΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

Το Βυζάντιο είναι ταυτόχρονα μια πόλη και μια αυτοκρατορία. Η περιέργη τύχη τής άλλοτε ταπεινής πόλης του Βοσπόρου δημιούργησε γρήγορα το θρύλο. Το Βυζάντιο-Κωνσταντινούπολη, προορισμένο να γίνει η έδρα της πρώτης χριστιανικής αυτοκρατορίας, θεωρήθηκε εξαρχής έργο θείας έμπνευσης. Εμφανίζεται ο Θεός στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο για να του υποδείξει τη θέση της πόλης, στις ακτές του Βοσπόρου. Η θεία παρέμβαση και πάλι καθορίζει με ακρίβεια το Βυζάντιο, που βρισκόταν στην ευρωπαϊκή ακτή του Βοσπόρου (κι όχι τη Χαλκηδόνα που ήταν στην ασιατική). Τέλος, με την καθοδήγηση ενός αγγέλου χαράζει ο Κωνσταντίνος την περίμετρο της πόλης, στην οποία, σύμφωνα με μια παράδοση που άρχισε με τον Μέγα Αλέξανδρο, θα δώσει το όνομά του.

Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, της πόλης που διάλεξε ο

Θεός, θεωρήθηκε εξαρχής ότι συμβόλιζε και την ίδρυση της χριστιανικής αυτοκρατορίας. Η χριστιανική ιστοριογραφία δημιούργησε το θρύλο της ιερής πόλης της Κωνσταντινούπολης σαν απάντηση, θα έλεγε κανείς, στον ειδωλολατρικό θρύλο για την ίδρυση της Ρώμης — και η ρωμαϊκή Ανατολή έκανε την Κωνσταντινούπολη πολιτικό και πολιτιστικό της κέντρο. Έτσι με την Κωνσταντινούπολη ένας νέος κόσμος μπαίνει στην Ιστορία.

Το Βυζάντιο που γίνεται Κωνσταντινούπολη εγκαινιάζει τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, τη νέα δηλαδή Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, που μπαίνει κάτω από το έμβλημα της νέας θρησκείας. Η παράδοση που επιμένει ότι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία δημιουργήθηκε από τους χριστιανούς και για τους χριστιανούς αποτελεί αναμφίβολα την πρώτη βυζαντινή ιδεολογική έκφραση. Ο ρόλος της Ιστορίας είναι να απομακρύνεται από το θαύμα. Κάτω από το δικό της φως η καταγωγή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας παρουσιάζεται σε όλη της την πολυπλοκότητα. Γνωρίζουμε από την Ιστορία ότι ο Κωνσταντίνος παρέμεινε ειδωλολάτρης μέχρι την ώρα του θανάτου του και ότι ο Ιουλιανός ο Αποστάτης κατατάσσεται ανάμεσα στους αυτοκράτορες του Βυζαντίου.

Η ύπαρξη του Βυζαντίου οφείλεται πράγματι σε γεγονότα που σημάδεψαν την τύχη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας κατά το τέλος του τέταρτου αιώνα. Αμφισβητούμενη, από τη μια μεριά από ένα συνεχώς αυξανόμενο τμήμα του πληθυσμού της — εννοώ τους χριστιανούς, που θεωρούνται από μερικούς επίσημους ιστοριογράφους ως υπεύθυνοι για τα ατυχήματα της Ρώμης¹ — και απειλούμενη, από την άλλη, από τις βαρβαρικές επιδρομές, που το αμυντικό σύστημα των συνόρων της δεν κατόρθωνε να αναχαιτίσει, υποχρεωμένη, τέλος, να εγκαταλείψει στην αντίζηλό της, Περσική Αυτοκρατορία, τις αξιώσεις της για την «κυριαρχία» στην Ανατολή, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία του τέταρτου

αιώνα υποχρεώθηκε να αναθεωρήσει τους πολιτικούς της προσανατολισμούς και να επανεξετάσει τα βάθρα των αξιών της. Η σταθεροποίηση της παράδοσης για το ανίκητο της Αυτοκρατορίας, η αποκατάσταση της ενότητας που η διάσπασή της προκάλεσε αυτό που ονομάστηκε «ψυχικό σχίσμα» και γέμισε τις καρδιές με απόγνωση, αποτελούσαν επείγοντα καθήκοντα που το εύρος τους αποθάρρυνε την κρατική εξουσία και τους διανοούμενους του τότε ρωμαϊκού κόσμου².

Ωστόσο, η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης ως νέας αυτοκρατορικής πόλης στο σταυροδρόμι του ανατολικού ρωμαϊκού κόσμου καθώς και η ανοχή απέναντι στη νέα θρησκεία, το χριστιανισμό, που χάρη στο Έδικτο των Μεδιολάνων³ πολιτογραφείται στο εξής στην Αυτοκρατορία, δείχνουν κατά τη γνώμη μου τη θέληση και την προσπάθεια για την ανόρθωση της Αυτοκρατορίας, που δοκιμαζόταν τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά. Αυτά τα μέτρα μαρτυρούν με βεβαιότητα τη φροντίδα του κράτους να συσφίξει πάλι τους δεσμούς με τους ανατολικούς πληθυσμούς της Αυτοκρατορίας, που η πίστη τους στη ρωμαϊκή ιδέα ήταν ζωτική για τη σωτηρία του. Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, που αποτελούσε πιστό αντίγραφο της Ρώμης, μαρτυρούσε τη μετάθεση της προσοχής της κυβέρνησης προς την Ανατολή, ενώ η αποδοχή του χριστιανισμού ανταποκρινόταν στους πόθους των ανατολικών πληθυσμών, οι οποίοι προμήθευαν το κράτος με τα μέσα για την άμυνά του τόσο σε ανθρώπους όσο και σε χρήμα. Κι ας μην ξεχνάμε πράγματι ότι η Ανατολή, που αποτελούσε τεράστιο απόθεμα δυνάμεων για την Αυτοκρατορία, ήταν το πρώτο μέρος όπου επικράτησε η νέα θρησκεία. Ανάμεσα στους δικούς της πληθυσμούς ο χριστιανισμός στρατολογούσε τα στελέχη του και τους πιο ένθερμους οπαδούς του.

Οπωσδήποτε, αυτά τα δύο σημαντικότερα γεγονότα — η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης και η αποδοχή του χριστιανι-

σμού — οφείλονται σε ένα μόνο άνθρωπο, τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο. Κι αρκούν για να τον καθιερώσουν ως θεμελιωτή της Αυτοκρατορίας που θα προκύψει, της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας δηλαδή, ακόμα κι αν ο ίδιος δεν είχε προβλέψει καθόλου, ούτε επιθυμήσει βέβαια, την κατοπινή πολιτική της εξέλιξη. Η ύπαρξη πάντως του Βυζαντίου ταυτίστηκε πάντα με την πολιτεία του Κωνσταντίνου. Η Βυζαντινή Εκκλησία τον αγιοποίησε, τον αποκάλεσε «ισαπόστολο», και το κράτος και ο λαός του Βυζαντίου τον μυθοποίησαν⁴.

Έτσι η νέα αυτοκρατορία, που αποτελεί ένα σημαντικό σταθμό για τα ρωμαϊκά πεπρωμένα, έκανε αμέσως βάση της την Κωνσταντινούπολη ως Νέα Ρώμη, και πνευματικό βάθρο το χριστιανισμό ως θρησκεία των πληθυσμών του ρωμαϊκού κόσμου, που υπάγονταν πια στη νέα αυτοκρατορική πόλη⁵. Έτσι έχουμε ήδη τις δυο μεγαλύτερες δυνάμεις της πολιτικής ιδεολογίας της Αυτοκρατορίας, που αποκαλείται Βυζαντινή, ενώ είναι στην πραγματικότητα η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία της χριστιανικής Ανατολής με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη. Ας θυμηθούμε, πράγματι, ότι οι Βυζαντινοί δεν αποκαλούσαν τους εαυτούς τους παρά Ρωμαίους και ότι ο όρος βυζαντινός χρησιμοποιούταν εκείνη την εποχή από αρχαίζοντες συγγραφείς αποκλειστικά και μόνο για τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης, που είχε χτιστεί στη θέση της αρχαίας πόλης του Βυζαντίου⁶.

Κατανοούμε γιατί ορισμένοι σύγχρονοι ιστορικοί αποκαλούν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία «Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία» ή «Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία της Ανατολής». Αποφεύγουν να χρησιμοποιούν τον όρο «βυζαντινή» ως ακατάλληλο, και γιατί — θα πρέπει να το πούμε — ήταν βεβαρυμένος με μια σχεδόν μειωτική έννοια, βασισμένη στις εσπευσμένες ερμηνείες που είχαν διατυπώσει οι λόγιοι συγγραφείς του αιώνα

του Διαφωτισμού για έναν πολιτισμό, του οποίου δεν είχαν συλλάβει το πνεύμα και τη σημασία⁷. Αυτή η διαμάχη για την ονομασία της Αυτοκρατορίας, που διατρέχει τον κίνδυνο να θεωρηθεί «βυζαντινισμός», αντανακλά κατά τη γνώμη μου μια ιστορική πραγματικότητα που θα ήταν λάθος να παραγνωρίσουμε: μας επιτρέπει να βεβαιώσουμε απόλυτα τη σημασία των δεσμών της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με το ρωμαϊκό κόσμο και τις αξίες του. Μας δίνει την ευκαιρία να καθορίσουμε ότι ο όρος «βυζαντινός» πρέπει να θεωρείται, τουλάχιστον ως την εποχή που αποκαλείται Πρωτοβυζαντινή (4ος-τέλος του αιώνα) ότι προσδιορίζει τη χριστιανική Αυτοκρατορία της Ρωμαϊκής Ανατολής. Εξάλλου, αυτός ο προσδιορισμός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μάς επιτρέπει να υπογραμμίσουμε αμέσως τα βασικά χαρακτηριστικά της πολιτικής ιδεολογίας του βυζαντινού κόσμου. Μια σχεδόν απόλυτη προσκόλληση στις ρωμαϊκές και χριστιανικές αξίες, όπως τις είχε κατανοήσει ο ελληνικός αλλά και ο εξελληνισμένος κόσμος της Ανατολής.

Η Κωνσταντινούπολη, ως κέντρο του ελληνορωμαϊκού εκχριστιανισμένου κόσμου, θα γίνει φυσιολογικά και πρωτεύουσα της νέας αυτοκρατορίας. Θα πάρει ταυτόχρονα την προσωνομία της «Νέας Ρώμης» και της «Νέας Ιερουσαλήμ» και θα είναι η πόλη της Παρθένου⁸. Το κράτος του οποίου είναι πρωτεύουσα θα αποκληθεί «προστατευόμενο του Θεού», ενώ ο αυτοκράτοράς του, «Νικητής και Ειρηνικός» ταυτόχρονα, θα θεωρηθεί αξιωματούχος και αντιπρόσωπος του Χριστού στη Γη. Ο οικουμενικός χαρακτήρας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, εδραιωμένος στη ρωμαϊκή κληρονομιά, σταθεροποιείται με αυτό τον τρόπο από την οικουμενική χριστιανική ιδέα. Αυτή η χριστιανορωμαϊκή αντίληψη για την οικουμενικότητα της Αυτοκρατορίας είχε ήδη διαμορφωθεί κατά τη βασιλεία του Μεγάλου Κωνσταντίνου. Και εκφράστηκε πανηγυρικά από τον

Ευσέβιο στο λόγο που εκφώνησε το 335, προς τιμήν του πρώτου χριστιανού αυτοκράτορα⁹.

Μεγάλη συζήτηση έγινε για τη χρονολογία που δημιουργήθηκε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Μερικοί την τοποθέτησαν στην εποχή του Διοκλητιανού (294-305) με αιτιολογία τη διοικητική μεταρρύθμιση που πραγματοποίησε αυτός ο αυτοκράτορας. Άλλοι τη συνδέουν με τα εγκαίνια της Κωνσταντινούπολης (330) κι άλλοι τη μεταθέτουν στο 385, οπότε η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία χωρίστηκε σε Ανατολική και Δυτική. Κατά τη γνώμη μας, είναι βέβαιο ότι η Βυζαντινή Αυτοκρατορία αρχίζει με τη βασιλεία του Ρωμαίου αυτοκράτορα, ο οποίος επέτρεψε χάρη στο Έδικτο των Μεδιολάνων (312) την ελεύθερη άσκηση της χριστιανικής λατρείας, ήταν πρόεδρος στην πρώτη Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας (325) και ίδρυσε, τέλος, τη νέα αυτοκρατορική πόλη, στην οποία απένειμε τα σύμβολα της εξουσίας και έδωσε το όνομά του¹⁰.

Ωστόσο η αυτοκρατορία που ίδρυσε, έστω άθελά του, ο Κωνσταντίνος επιβεβαίωσε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αργότερα και ειδικότερα κατά την περίοδο που εκτείνεται από τον Θεοδόσιο Α΄ έως τον Ηράκλειο (379-641). Κατά τη διάρκεια αυτών των αιώνων το Βυζάντιο θα αποκτήσει τα χαρακτηριστικά που θα το καταστήσουν αργότερα Ελληνική Αυτοκρατορία της χριστιανικής Ανατολής. Αυτός ο νέος πολιτικός προσανατολισμός, που αναπτύσσεται παράλληλα με τη ζωντανή ρωμαϊκή ιδέα, αλλά που τείνει να την υποκαταστήσει, θα προκαλέσει λανθάνουσες ή ανοιχτές συγκρούσεις στο εσωτερικό του βυζαντινού κόσμου που γεννιέται. Αυτές οι συγκρούσεις θα σημαδέψουν και ολόκληρη τη ζωή της Αυτοκρατορίας.

2. Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΩΝ ΕΞΑΡΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ

Η βασιλεία του Θεοδοσίου Α΄ σημειώνει μια καμπή στην ιστορία της νέας Αυτοκρατορίας, που την απομακρύνει από τις ρωμαϊκές παραδόσεις. Εννοώ τη βίαιη ρήξη με την ειδωλολατρία, που προκλήθηκε από τα αυτοκρατορικά μέτρα. Πράγματι κατά τη βασιλεία του Θεοδοσίου, ο χριστιανισμός γίνεται η θρησκεία του Κράτους. Εναντίον των ειδωλολατρών εφαρμόστηκαν μέτρα που πήραν συχνά το χαρακτήρα πραγματικών διώξεων. Το Μαντείο των Δελφών υποχρεώθηκε να σιγήσει, οι Ολυμπιακοί Αγώνες και τα Ελευσίνια Μυστήρια απαγορεύτηκαν. Τα ιερά λεηλατήθηκαν από τους χριστιανούς, οι ειδωλολάτρεις ιερείς, όπως γράφει με κάποια πίκρα ο Λιβάνιος, υποχρεώθηκαν «να σιγήσουν ή να αποθάνουν»¹¹. Στο εξής Ρωμαίος πολίτης είναι όποιος ασπάζεται την ορθόδοξη πίστη που καθιερώθηκε από τις Οικουμενικές Συνόδους της Νίκαιας (325) και της Κωνσταντινούπολης (381). Ντόπιος ή ξένος, Ευρωπαίος, Ασιάτης ή Αφρικανός (η Αυτοκρατορία περιλαμβάνει πράγματι γύρω από τη Μεσόγειο περιοχές που βρίσκονται σε αυτές τις τρεις ηπείρους), αρκεί να είναι χριστιανός για να καταλάβει οποιαδήποτε αυτοκρατορική διοικητική θέση, να ανέβει ακόμα και στο θρόνο. Ο τέταρτος αιώνας, κατά τον οποίο έγινε η σκληρή προσπάθεια που κατέβαλε η Αυτοκρατορία για να διαμορφώσει τη φυσιογνωμία η οποία θα της επέτρεπε να εγκαινιάσει μια καινούργια ζωή, τελειώνει με το θρίαμβο του χριστιανισμού. Η αρχαιότητα με το ανθρωπιστικό και ανεκτικό της πνεύμα παρήλθε οριστικά. Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία παραχωρεί τη θέση της στη Βυζαντινή, ενώ ο Δυτικός κόσμος μπαίνει σε μια καινούργια εποχή της ιστορίας του, κατά την

οποία, όπως γράφει ο Γίββων, δεσπόζουν «η θρησκεία και η βαρβαρότητα»¹².

Όταν πέθανε ο Θεοδοσίος, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία χωρίζεται σε Αυτοκρατορία της Ανατολής και Αυτοκρατορία της Δύσης, σύμφωνα με μια παλιά μέθοδο και για να ικανοποιηθούν οι δυο γιοι του αυτοκράτορα, και παραδίνεται σπαραγμένη και μοιρασμένη στις επιθέσεις των βάρβαρων γερμανικών λαών που είχαν αρχίσει από τον τρίτο αιώνα να παραβιάζουν σε αλληπάλλληλα κύματα τις πύλες του Καυκάσου και να εισδύουν στην Ευρώπη. Η Ανατολική Αυτοκρατορία, το Βυζάντιο, που εκτεινόταν σε πλούσιες περιοχές όπου δέσποζε το ελληνορωμαϊκό στοιχείο, μπόρεσε χάρη στη νέα της θρησκεία και στις πολιτικές και πνευματικές της παραδόσεις να σχηματίσει ένα στέρεο κράτος, που είχε συνείδηση της αξίας της κληρονομιάς του. Έτσι μπόρεσε να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τους επιδρομείς¹³. Οι βάρβαροι φτάνοντας στο Δούναβη, βόρειο σύνορο της Αυτοκρατορίας, που τον κάλυπταν σημαντικές στρατιωτικές δυνάμεις καθώς και μια μακρά σειρά από φρούρια, παρά τις πολλαπλές, συχνά θεαματικές, αλλά πάντα μεμονωμένες επιδρομές τους μέχρι και τα φρούρια της Κωνσταντινούπολης ακόμα υποχρεώθηκαν τελικά να αναγνωρίσουν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο την εξουσία της Αυτοκρατορίας, που δεν δίσταζε να υποβληθεί σε σοβαρές υλικές θυσίες για να την επιβάλει. Το Βυζάντιο, αυτοκρατορία πολυεθνική, που είχε όμως εμπιστοσύνη στην πολιτιστική της δύναμη, απορρόφησε και αφομοίωσε με τον καιρό στοιχεία ξένα προς τις παραδόσεις του, ενώ από την άλλη μεριά διέθετε τα χρήματα της Αυτοκρατορίας στη σοφή διπλωματία του, που ενθάρρυνε τους πείσμονες αρχηγούς των διάφορων ομάδων των επιδρομέων να αναζητήσουν αλλού καταφύγιο και τρόπο για την εγκατάστασή τους.

Με αυτό τον τρόπο, η Ανατολική Αυτοκρατορία, χάρη στο αμυντικό της σύστημα και στο επιδέξιο διπλωματικό της παιχνίδι που απέβλεπε να στρέψει τους βαρβάρους τον έναν εναντίον του άλλου, κατάφερε τελικά να τους κατευθύνει προς την ερημωμένη από τους πληθυσμούς της, φτωχή και εγκαταλειμμένη στη μοίρα της Δύση. Χάρη, τέλος, στις πολιτιστικές και πολιτικές της δυνάμεις, μπόρεσε να απορροφήσει τους βαρβάρους που εισέδυσαν στο έδαφός της και προμήθευαν εργατικά χέρια για τη γεωργία και οπλίτες για τις αυτοκρατορικές στρατιές, στις τάξεις των οποίων πολέμησαν πολλές φορές εναντίον των αδελφών τους¹⁴. Έτσι, ενώ η Δυτική Αυτοκρατορία, με πρωτεύουσά της τη Ρώμη, υποδουλωνόταν στους βαρβάρους που μοιράστηκαν μεταξύ τους το έδαφός της το 476, η Ανατολική Αυτοκρατορία βγήκε από τη δοκιμασία, που συγκλόνησε την Ευρώπη από τον τρίτο έως τον πέμπτο αιώνα, με την εδαφική της ακεραιότητα σχεδόν άθικτη και με διαμορφωμένη εθνική και πολιτική φυσιογνωμία.

Η Ανατολική Αυτοκρατορία γίνεται από εδώ κι εμπρός ο προμαχώνας της χριστιανοσύνης και το καταφύγιο του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού. Μπροστά στην ερημωμένη από τους βαρβάρους Ρώμη, η Κωνσταντινούπολη γίνεται το κέντρο του πολιτισμένου κόσμου, η μοναδική πρωτεύουσα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Μόνο οι αυτοκράτορές της θα μπορούν να φέρουν νόμιμα τον τίτλο του αυτοκράτορα, που εξυπονοούσε αυτόν των Ρωμαίων. Ο πατριάρχης της θα υψωθεί στην ίδια ιεραρχική τάξη με τον πάπα και θα μπορεί χωρίς αμφισβήτηση να αποκαλείται οικουμενικός. Μόνο η Κωνσταντινούπολη θα είναι η βασιλίσ-πόλις, η κατεξοχήν πόλις¹⁵, ενώ η Ρώμη, κατεστραμμένη και εκβαρβαρισμένη, υποτάσσεται στην Κωνσταντινούπολη. Θα θυμηθεί την παλιά της δόξα, τους τίτλους και τα πρωτεία της, όταν η βάρβαρη Δύση, την οποία και θα εκχρι-

στιανίσει, θα βρει τη δύναμη να ορθωθεί εναντίον του Βυζαντίου για να διεκδικήσει το προβάδισμα μέσα σ' έναν καινούργιο κόσμο. Στο μεταξύ, σκοτεινοί αιώνες περιμένουν τη Δύση, ενώ μεγάλες προσπάθειες για την επιβίωση και τη διατήρησή της περιμένουν την Ανατολή. Το Βυζάντιο, κλεισμένο μέσα στα διαρκώς απειλούμενα σύνορά του, φτωχό και εξαντλημένο με την πάροδο του χρόνου από τους συνεχείς πολέμους που εξαπολύουν εναντίον του οι βάρβαροι στο Βορρά (οι Αβαροσλάβοι τώρα και οι Βούλγαροι) και οι Σασσανίδες Πέρσες στην Ανατολή, θα υποχρεωθεί να αναθεωρήσει την πολιτική του και να μετριάσει τις φιλοδοξίες του. Η διπλωματία, η στρατιωτική και διοικητική οργάνωση, το διανοητικό και πολιτιστικό επίπεδο και ο προσανατολισμός του, με δυο λόγια ολόκληρη η ζωή και η ιστορία της Ρωμαϊκής Ανατολικής Αυτοκρατορίας, του Βυζαντίου, θα διαπνέονται στο εξής από δύο αντίθετες και αντιφατικές αρχές: μία ρεαλιστική και ανατολική, που επιθυμεί να διατηρηθεί με κάθε θυσία το έδαφος που παρέμεινε ρωμαϊκό και να αναπτυχθούν μέσα στα σύνορά του πληθυσμοί οι οποίοι έμειναν βυζαντινοί, και μία ιδεαλιστική και δυτική, που επιδιώκει να ανακτηθεί από τους βαρβάρους η Ρωμαϊκή Δύση και να επιστρέψουν οι υπόδουλοι αδελφοί στους κόλπους του μεγάλου ρωμαϊκού έθνους. Το όνειρο της μεγάλης οικουμενικής ιδέας, που ενσαρκώνεται τώρα στην «ανάκτηση» του αρχαίου ρωμαϊκού κόσμου, θα έρχεται στο εξής σε αντίθεση με τη φρόνιμη και συντηρητική πολιτική, που απαιτεί την οριστική εγκατάλειψη όσων είχαν ήδη χαθεί και τη σταθεροποίηση της Αυτοκρατορίας στο ανατολικό της τμήμα, πηγή της ευημερίας της και βάση της στρατιωτικής της δύναμης. Καθεμία από τις δυο αυτές διαφορετικές πολιτικές διαθέτει ένθερμους οπαδούς. Και οι δυο διαιρούν τους κρατικούς λειτουργούς και συνάμα εξάπτουν το λαό της Κωνσταντινούπολης,

τους δήμους, που με τις ταραχώδεις εκδηλώσεις τους απειλούν συχνά τους αυτοκράτορες. Εκδηλώνονται στις διάφορες μορφές της πνευματικής και καλλιτεχνικής ζωής, και όσο και αν φαίνεται παράξενο, σε αυτές ανάγεται η αρχή των μεγάλων θρησκευτικών εριδών, που συγκλόνισαν συχνά την Αυτοκρατορία και που, αν τις δει κανείς επιφανειακά, σήμερα φαντάζουν σαν μάταιες «βυζαντινές φιλονικίες».

Κατανοούμε έτσι γιατί αυτοί που ασχολούνται με τη μελέτη του πολύπλοκου φαινομένου της βυζαντινής τέχνης θέτουν το πρόβλημα της καταγωγής της καλλιτεχνικής δημιουργίας του Βυζαντίου με το ερώτημα: «Ρώμη ή Ανατολή;»¹⁶. Μερικοί υπογραμμίζουν την επίδραση της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας κι άλλοι θεωρούν μόνο την ελληνιστική ή όχι Ανατολή ως πηγή έμπνευσης των Βυζαντινών δημιουργών. Ο ιστορικός οφείλει να αποφεύγει αυτή τη συνοπτική θεώρηση του βυζαντινού φαινομένου. Η πραγματική ερμηνεία της περίπλοκης ιστορίας του Βυζαντίου βρίσκεται, αν θέλουμε να διατυπώσουμε το πρόβλημα με ένα σχηματικό τρόπο, στον τύπο: «Η Κωνσταντινούπολη μαζί με τη Ρώμη ή η Κωνσταντινούπολη χωρίς τη Ρώμη», στο βαθμό, εννοείται, που Κωνσταντινούπολη σημαίνει την Ανατολή και Ρώμη τη Ρωμαϊκή Δύση. Οι διάφοροι αυτοκράτορες που ανέβηκαν διαδοχικά στον βυζαντινό θρόνο ενστερνίστηκαν, ο καθένας ανάλογα με την καταγωγή του, τις παραδόσεις και το χαρακτήρα του, το ένα από τα δυο μέρη της διατύπωσης που παραθέτουμε πιο πάνω. Έτσι προσανατόλισαν την πολιτική και την προσπάθεια της αυτοκρατορίας ή προς την επίθεση και την εδαφική επέκταση με το έμβλημα: «Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είναι οικουμενική», ή προς την άμυνα και την εσωτερική οργάνωση με το σύνθημα: «Η χριστιανική αυτοκρατορία είναι η πατρίδα μας, ας την υπερασπιστούμε από τους απίστους». Η βασιλεία του Ιουστινιανού Α΄ αποτελεί το από-

γειο της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής ιδέας, ενώ η Εικονομαχία ορθώνεται ένθερμος υπερασπιστής της ανατολικής ιδεολογίας. Και οι δυο πολιτικές προκάλεσαν αντιδράσεις που συγκλόνισαν το Βυζάντιο. Οπωσδήποτε, η τύχη της Ανατολικής Αυτοκρατορίας καθορίζεται από τους πολέμους που διεξάγονται ή μέσα στα σύνορά της ή έξω από αυτά. Έτσι καταλαβαίνουμε γιατί η ιστορία της παρουσιάζεται ως ιστορία μιας στρατιωτικής και χριστιανικής αυτοκρατορίας, που σε διάστημα μεγαλύτερο από χίλια χρόνια η εξουσία των στρατιωτικών – με επικεφαλής τον αυτοκράτορα «ζώσαν εικόνα του Χριστού» –, παρά ορισμένες αδυναμίες της, ασκείται στον κρατικό μηχανισμό, στην Εκκλησία και στο βυζαντινό λαό. Σε όλη τη διάρκεια της βυζαντινής ιστορίας, ο στρατός επιδιώκει να είναι ο θεματοφύλακας των πολιτικών και ιστορικών αξιών της αυτοκρατορίας. Από αυτή την άποψη το Βυζάντιο είναι ο μοναδικός κληρονόμος της αυτοκρατορικής Ρώμης και για μια μεγάλη χρονική περίοδο της ζωής του παρέμεινε ένα κράτος, χωρίς να μπορεί να εξελιχθεί σε έθνος¹⁷.

Το Βυζάντιο είναι ταυτόχρονα μια πόλη και μια αυτοκρατορία. Η περίεργη τύχη τής άλλοτε ταπεινής πόλης του Βοσπόρου δημιούργησε γρήγορα το θρύλο. Το Βυζάντιο-Κωνσταντινούπολη, προορισμένο να γίνει η έδρα της πρώτης χριστιανικής αυτοκρατορίας, θεωρήθηκε εξαρχής έργο θείας έμπνευσης [...] και η ίδρυση της πόλης που διάλεξε ο Θεός θεωρήθηκε ότι συμβόλιζε και την ίδρυση της χριστιανικής αυτοκρατορίας. Η χριστιανική ιστοριογραφία δημιούργησε το θρύλο της ιερής πόλης της Κωνσταντινούπολης σαν απάντηση, θα έλεγε κανείς, στον ειδωλολατρικό θρύλο για την ίδρυση της Ρώμης [...] Έτσι με την Κωνσταντινούπολη ένας νέος κόσμος μπαίνει στην Ιστορία...

*Το βιβλίο της Ελένης Γλύκατζη-Αρβελέρ
Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ έχει αποσπάσει ομόφωνα*

τον έπαινο της διεθνούς κριτικής. «Θα έπρεπε να αποτελεί αναπόσπαστο βοήθημα κάθε φοιτητού της ελληνικής ιστορίας και κάθε ανθρώπου που προβληματίζεται για την νεοελληνική ιστορία και πολιτισμό», έγραφε ΤΟ ΒΗΜΑ στις 18/4/1976.

Και με την ίδια πεποίθηση το προσφέρουμε σήμερα με υπερηφάνεια στο ελληνικό κοινό.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.
ΤΑΤΟΙΟΥ 121, 144 52 ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΤΤΙΚΗΣ
ΤΗΛ.: 210 28 04 800 • FAX: 210 28 19 550
www.psichogios.gr • e-mail: info@psichogios.gr

ISBN 978-960-702-071-0

9 789607 102071 0

ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΣΗΕ: 01342

ΔΙΑΒΑΣΩ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟ ΓΙΑΤΙ ΜΕ ΕΝΑ ΒΙΒΛΙΟ ΤΑΞΙΔΕΥΩ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ